

сивному заснуванні акціонерних товариств, навіть у ході промислового перевороту та будівництва залізниць, більш слабкому розвитку фондового ринку, що не був орієнтований на дрібного інвестора, у невисокому рівні культури підприємництва. Не могли забезпечити появу ІСІ і низький рівень життя населення, а отже – відсутність потрібних заощаджень для інвестицій у цінні папери і потреби у послугах досліджуваного інституту. Появі ІСІ не сприяло і чинне законодавство, що відставало від розвитку капіталістичних відносин в економіці.

Список літератури: 1. Ласкавый А. Растем. Ради обогащения Европы // Голос Украины. 2001, № 127, 20 июня. 2. Клещев Н. Т., Федулов А. А., Симонов В. А. и др. Рынок ценных бумаг/ Под ред. Н. Т. Клещева. М., 1997. 3. Шарп У. Ф., Александр Т. Я., Бейли Д. В. Инвестиции: Пер. с англ. М., 1997. 4. Санахметова Н. Господарське право. (Рецензія на навч. Посіб. А. Я. Пилипенко і В. С. Щербини Господарське право: Курс лекцій // Право України. 1996. №9. 5. Паламарчук В. Власність у перехідному до ринку суспільстві: економічні і правові аспекти (Гортаючи сторінки окремих видань // Право України. 1998. № 2. 6. Блок А. Поэма «Возмездие»/ Стихотворения и поэмы. Л., 1951. 7. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т.2. М., 1952. 8. Рынок ценных бумаг / Галанов В. А., Басов А. И., Аношкин Р. А. и др. М., 1996. 9. Верстюк В. Ф. Україна під ярмом тоталітаризму та після його падіння: Післямова до книги М. Грушевського «Літописана історія України». Донецьк, 2006. 10. Ключевский В. О. Русская история: Полный курс лекций. Кн.2 Мн., 2000. 11. Шубников Ю. Б. Становление и развитие правового обеспечения предпринимательской деятельности в России XIX – начало XX века (историко-теоретическое исследование): Автореф. д-ра юрид. наук: 12.00.01. СПб, 2002. 12. Историография истории России до 1917 года. Т.2/ Под ред. Лачаевой М. Ю. М., 2004. 13. История государства и права России, Учеб. / Клеандрова В. М., Мулукаев Р. С., Сенуев А. А. и др./ Под ред. Ю. П. Титова. М., 2000. 14. Свод законов Российской империи. Т. X. Ч. 1. Ст. ст. 2139–2198. 15. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Х., 2002. 16. Алексеев М. Ю. Рынок ценных бумаг. М., 1992.

Надійшла до редакції 05.11.07

В. М. Сорокун

ЗАХИСТ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРАХ РОСІЇ XVIII–XIX ст.

Право на свободу віросповідання є невід'ємним правом кожної людини. Воно входить до переліку фундаментальних прав людини, з ним нерозривно пов'язані такі права, як право на мирні збори та асоціації, право на освіту, право на свободу думки та висловлювань тощо. Серед західних учених-міжнародників панує думка про особливий статус цього права серед інших прав людини [1, с. 610].

Для ефективного захисту права на свободу віросповідання наука міжнародного права має дослідити історію формування цього права як явища, історичний розвиток його стандартів та механізмів імплементації в міжнародному праві. У західній науці міжнародного права дана проблема досить глибоко досліджена. Серед авторів минувшини та сучасності, які зверталися до її історичних витоків, слід назвати Ф. Ліста [2], М. Іванза [3], М. Дженіса [4, с. 121–

144], Ж. де Мартенса [5], Д. Уїтта та Д. Ван дер Вівера [6], Г. Уїтона [7] і т. ін. Проте в сучасній вітчизняній науці міжнародного права вивчення права на свободу віросповідання ще тільки розпочинається, а публікацій, присвячених його історичному розвитку в міжнародно-правових стосунках нашої держави, немає. Востаннє до цієї проблеми зверталися такі відомі вчені, як В. П. Даневський [8], Л. А. Камаровський [9] та Ф. Мартенс [10].

Саме тому головним завданням нашого дослідження є довести існування та проаналізувати норми захисту права на свободу віросповідання в історичних договорах Російської Імперії з іноземними державами. Історичний аналіз численних договорів свідчить про те, що, починаючи з XVIII ст., участь та роль Імперії у міжнародному житті стрімко зростає, а її міжнародні угоди з іноземними державами відбивають загальноприйнятую європейську практику – включення норми щодо захисту права на свободу віросповідання. Дане дослідження є першою спробою у сучасній вітчизняній науці міжнародного права дослідити ці норми на прикладі двосторонніх договорів колишньої Російської Імперії, укладених у 1700 – 1900 рр. Для реалізації цього завдання було проаналізовано норми 26 двосторонніх договорів, що мали історичне значення.

Міжнародні договори, що було укладено за участю Російської Імперії, можна розподілити на чотири групи: договори з європейськими (християнськими) державами; багатосторонні гуманітарні конвенції за участю Російської Імперії, які становлять особливу систему норм в міжнародному праві; договори з Оттоманською імперією; договори з країнами Азії та Далекого Сходу. Взагалі, такий поділ договорів християнських держав між собою та договорів між християнськими (цивілізованими) та нехристиянськими (туземними) державами історично базувався на характерному для міжнародного права тих часів ставленні європейських держав, які мали спільну християнську культуру, до своїх сусідів, що сповідували іслам або інші традиційні релігії [10, с. 108]. Такий підхід зберігається і в сучасних дослідженнях [3]. Розглянемо ці угоди відповідно до запропонованої класифікації.

1. Захист права на свободу віросповідання в договорах з європейськими державами. Аналізуючи договірну практику Російської Імперії або інших європейських держав XVIII-XIX ст., можна дійти висновку, що релігійні питання були предметом активного міжнародно-правового регулювання, їх торкаються численні двосторонні договори, а центром міжнародної уваги все більше стає ступінь індивідуальної релігійної свободи в межах певної держави [3, с. 43–44]. Принцип захисту права на свободу віросповідання в ці часи вже визнається міжнародним правом [3, с. 300]. Свобода віросповідання, в тому числі свобода на богослужіння, надається за міжнародним правом підданим культурних держав навіть без наявно-

сті певних договорів, проте про неї майже завжди йдеться у договорах з несвропейськими державами [2, с. 244]. Норми щодо права на свободу віросповідання у досліджених договорах торкалися подвійного виду прав та обов'язків урядів стосовно іновірців. По-перше, держави погоджувалися поважати в межах власних територій свободу совісті та право на богослужіння всіх іновірців, які були підданими іншої сторони. Ці зобов'язання здебільшого зустрічаються в договорах про торгівлю, судноплавство та мореплавство. По-друге, вони надавали іншій стороні право на захист релігійних інтересів її територіальних підданих у разі дій, спрямованих проти цих інтересів державою перебування. Дані норми зустрічалися здебільшого в мирних договорах тих часів [10, с. 110–111]. Важливо зазначити й те, що норми гуманітарного права брали під захист свободу совісті та богослужінь навіть під час військових дій та збройних конфліктів.

Визнаючи за індивідом право на власні релігійні переконання (*exercitium religionis privatum*), у договорах, укладених Російською Імперією з європейськими державами, сторони зосереджували увагу на гарантуванні власним підданим на території контрагента певних прав щодо зовнішнього відправлення релігійного культу за звичаями своєї держави, нормативно уточнюючи обсяг прав на свободу віросповідання. Так, у ст. II Комерційного трактату між Російською Імперією та Австрією 1785 р., зокрема, зазначалось, що до такого обсягу належить право безперешкодно відправляти релігійний культ за власними законами у власних будівлях або в інших приміщеннях та церквах, виділених для цієї мети державою перебування [11]. Уряди мали гарантувати невтручання у відправлення культу в приватних будівлях. У свою чергу, норма надала право урядам вимагати від контрагента надання відповідних приміщень та зобов'язувала гарантувати безперешкодне відправлення в них богослужінь.

Ст. III Комерційного трактату між Російською Імперією та Францією, підписаного в Санкт-Петербурзі в 1786 р., гарантувала французьким підданим в Імперії повну свободу віри. У ній, зокрема, наголошувалось на праві безперешкодно виконувати обов'язки щодо власної віри, відправляти богослужіння за законами своєї віри у власних домівках або церквах. Російські піддані у Франції отримали такі ж самі права нарівні з представниками інших країн, які мали торговельні договори з Францією [12, с. 203].

Комерційний трактат, укладений між Російською Імперією та Австро-Угорщиною в 1906 р., в ч. 4 ст. 12 забороняв будь-яку дискримінацію відносно всіх торговців, фабрикантів, промисловців і комівоєжерів при видачі їм свідоцтв, визначенні розміру обов'язкових стягнень та терміну дії консульських віз залежно від їхнього віросповідання, визнаючи, таким чином, на міжнародному

рівні рівноправність підданих держав-контрагентів незалежно від їх релігійних переконань та незалежність обсягу цивільних прав людини від її віросповідання [13, с. 7–8].

Головною причиною включення норм захисту права на свободу віросповідання до мирних трактатів як між європейськими країнами, так і останніх з Російською Імперією було зменшення можливих приводів для потенційних конфліктів. Як зазначав сучасний західний дослідник історичного розвитку права на свободу віросповідання М. Іванз, підтверджених доказів того, що мотивом міжнародної практики було прагнення поширювати релігійну свободу та толерантність як самоціль, не існує [3, с. 56].

Статтею X Ніштадського трактату між Російською Імперією та Швецією 1721 р. заборонявся будь-який примус у свободі совісті та гарантувалося право на відправлення протестантської віри, утримання протестантських кірх та шкіл на територіях, що переходили до Імперії від Швеції. На цих територіях також запроваджувалася безперешкодна свобода православного віросповідання. Статтею XIV Трактату Російська Імперія брала під охорону шведських підданих, яких було вивезено під час Північної війни 1700–1721 рр. до Росії та які повернулися до православ'я: вони мали залишитися в Імперії після ратифікації договору і не повертатися до Швеції [14]. Таким чином, Російська Імперія не лише надала правовий захист протестантським групам на своїй території, а й забезпечила активний правовий захист тих, хто залишив протестантизм і міг би зазнати гонінь з приводу зміни релігійних переконань на Батьківщині.

Стаття VI Фрідріхсгамського мирного договору, укладеного між Російською Імперією та Швецією в 1809 р., гарантувала мешканцям Фінляндії, яка відійшла до Росії, вільне відправлення їх віри [15, с. 120]. Попри те що, за текстом статті, така гарантія надавалася виключно з дозволу російського імператора, сам факт присутності такої норми в цьому договорі свідчить про те, що в міждержавних стосунках після Вестфальського миру сформувався певний звичай декларувати свободу совісті мешканцям територій, які переходили до них за мирними угодами.

2. Міжнародне гуманітарне право. Право на свободу віросповідання захищалося державами і під час озброєних конфліктів та утворювало окрему групу норм у міжнародному гуманітарному праві. У ст. XI оборонного трактату між Російською Імперією та Австрією 1792 р. зазначалось, що допоміжні війська обов'язково повинні мати власних священиків та повну свободу відправлення богослужіння за їхнім законом [11, с. 203]. Таким чином, ця норма включила військових до кола суб'єктів права на свободу віросповідання та гарантувала захист цього права навіть за часів військових конфліктів.

У конвенціях з міжнародного гуманітарного права зміст норм щодо захисту права на віросповідання майже буквально повторювався протягом 1864–1907 рр. Проте дослідники історії розвитку даних норм у міжнародному праві обійшли цю проблему своєю увагою, незважаючи на те що Женевська конвенція про захист поранених 1864 р. стала першою кодифікацією принципів міжнародного звичаєвого права [16, с. 99]. Три категорії норм у цих конвенціях брали право на свободу віросповідання під міжнародний захист: захист духовенства, свободи совісті та свободи богослужіння військовополонених і населення на окупованих територіях, захист храмів і церковного майна під час військових дій.

Перша категорія норм гарантувала захист духовенства під час бойових дій на суші. За ст. II Женевської конвенції 1864 р. священнослужителі отримували нейтралітет нарівні з персоналом шпиталів та лазаретів під час виконання ними своїх обов'язків доки залишалися поранені, які потребували допомоги [2, с. LXIV], а ст. VII відповідної конвенції 1864 р. щодо війни на морі гарантувала їхню недоторканність і забороняла брати їх у полон. За ними зберігалося право власності на особисті речі, а держави зобов'язувалися забезпечувати духовним особам, які опинилися на їх території, повну фінансову підтримку [2, с. XCIV]. Ця норма була повністю підтверджена ст. X Гаазької конвенції 1907 р., але лише з одним уточненням: сторона, яка захопила духовних осіб, має гарантувати їм фінансову підтримку нарівні з посадовими особами відповідних рангів у їх флотах [2, с. CXXXIX]. Стаття IX Женевської конвенції 1906 р. також брала духовенство під міжнародний захист за будь-яких умов, забороняючи ставитися до них як до військовополонених, якщо вони потрапили до ворога [2, с. LXVIII]. Фактично, надаючи захист духовенству, держави захищали релігійні інтереси поранених та хворих військовополонених, допомагати яким вони й були покликані.

Друга категорія норм брала під міжнародний захист свободу совісті військовополонених та населення на окупованих територіях. Так, ст. XXI Додатку до Гаазької конвенції 1899 р. [2, с. LXXXVIII] підтверджувала юридичну силу Женевської конвенції 1864 р., а ст. XVIII гарантувала військовополоненим повну свободу відправлення релігійних обрядів, враховуючи відвідування церковних богослужінь за їх обрядом, вимагаючи від них лише дотримання встановлених військовою владою порядку та меж безпеки. Стаття XLVI зобов'язувала сторони поважати «релігійні вірування та відправлення обрядів віри населення окупованої території. Ці ж самі норми було буквально підтверджено ст. XVIII [2, с. CXIX] щодо військовополонених та ст. XLVI [2, с. CXXII] відносно населення окупованих територій відповідного Додатку до Гаазької конвенції 1907 р.

Третя категорія норм брала під захист храми та церковне майно під час облоги та бомбардування не тільки з метою збереження історичної та культурної спадщини, але й для захисту релігійних інтересів населення. Без цього виконання конвенційних норм щодо поваги до обрядів віри населення робилося неможливим. Так, ст. XXVII Додатку до Гаазької конвенції 1899 р. вимагала від воюючих сторін вживати всіх необхідних заходів для охорони храмів під час облог і бомбардувань за умови, що ці будівлі не використовувались у цілях і були забезпечені відповідними знаками захисту [2, с. LXXXVIII], а ст. LVI надавала майну релігійних громад і церковних закладів статус приватного, забороняючи його конфіскацію та дозволяючи переслідування за його захоплення, знищення чи навмисне пошкодження [2, с. XCII]. Ці вимоги повторювалися відповідно ст. ст. XXVII та LVI Додатку до Гаазької конвенції 1907 р. [2, с. CXX], а також ст. V Гаазької конвенції 1907 р. про бомбардування морськими силами під час війни [2, с. CXXXV].

3. *Договори з Оттоманською Портою.* У відносинах з Російською Імперією Порта не лише зобов'язувалася захищати релігійні інтереси підданих царя, що перебували на її території, але й згодом надала Росії право захисту православних підданих султана, яке пізніше було замінено колективним захистом з боку європейських країн [10, с. 127–128], а обсяг права на свободу віросповідання у договорах з Туреччиною в різних історичних обставинах уточнювався й доповнювався [17, с. 222].

Так, ст. XII Константинопольського трактату, укладеного між Російською Імперією та Портою ще в 1700 р., надавала російським підданам, які перебували певний час на турецькій території, з метою задоволення релігійних потреб право на вільне, безперешкодне та безплатне відвідування Єрусалиму. Положення цієї статті було повторено у Белградському трактаті 1739 р. [10, с. 129].

Кучук-Кайнарджійським трактатом 1744 р. Російська Імперія отримала провідну роль серед християнських держав у їх стосунках з Туреччиною, яку вона утримувала та укріплювала аж до початку Кримської війни [2, с. 21]. Відповідно до ст. 7 Договору Порта зобов'язувалася захищати християнський закон і церкви та приймати від російських міністрів скарги щодо стану захисту віросповідних справ у ній, таким чином надаючи всім російським підданам релігійну свободу та ставлячи її під захист російського представника в Константинополі. Стаття 14 Порта дозволила Російській Імперії не тільки збудувати церкву на території російського посольства, але й публічну православну церкву в Константинополі та охороняти її від будь-яких посягань та ворожнечі. Статтею 16 Росія передавала Порті Бессарабію, Валахію та Молдавію, в яких Порта зобов'язалася охороняти свободу віросповідання, вільне відправлення християнської релігії, безперешкодне будівництво нових і ремонт старих це-

рков та приймати від російського міністра скарги щодо стану виконання вказаних положень на цих територіях. Монастирям мали повернутися маєтки, які було в них відібрано. Охорона від ворожечі, право на будівництво та ремонт церков, а також поважне ставлення до духовенства гарантувалися ст. 17 Портою також і на території островів грецького архіпелагу, який передавався Порті Імперією [18, с. 46].

Про певні аспекти права на свободу віросповідання йшлося і в комерційних трактатах з Туреччиною. Так, ст. 2 Константинопольського комерційного трактату між Росією та Портою 1783 р. сторонам дозволялося не повертати примусово на Батьківщину членів екіпажу торговельних суден у разі якщо вони прийняли домінуючу релігію однієї зі сторін, де вони бажають оселитися, покинувши корабельну службу: турки могли залишатися в Російській Імперії, якщо прийняли православ'я, а росіяни – в Порті, якщо вони повернулися до ісламу. Держави таким чином брали на власній території під захист своїх одновірців [13, с. 527–528].

Подібні положення було закріплено і в Адріанопольському мирному трактаті 1829 р., яким було покладено край війні між Російською Імперією та Портою. Стаття XIV трактату передбачала право військовополонених обох сторін вільно залишатися на території тієї держави, чію релігію вони прийняли в полоні [19]. Стаття V також надавала мешканцям Молдовії та Валахії право на вільне відправлення релігії [3, с. 65].

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. закінчилася підписанням Сан-Стефанського трактату 1878 р., а його положення стосувалися вже й прав мусульман. Зокрема, ст. IV мусульманам гарантувалося збереження їх маєтків на територіях, які були віднесені до Сербії, та право вільно виселятися з них, а ст. VI утворювалася незалежна Болгарія з християнським урядом. Згідно зі статтею XI було утворено турецько-болгарську комісію для вирішення майнових питань, в яких переплітались інтереси мусульман та представників інших віросповідань на теренах Болгарії. Найбільш важливою для захисту свободи віросповідання була ст. XXII, якою передбачалося надання рівних прав, привілеїв та пільг усім духовним особам і прочанам, що перебували в Порті, російському консульству надавалося право офіційного захисту інтересів цих осіб та духовних установ у Святих місцях, а за афонськими монахами зберігалося право на майно та всі існуючі попередні пільги [20, с. 162–172].

Положення Сан-Стефанського трактату не задовольнили європейські держави, – і їх було замінено домовленостями Берлінського мирного трактату 1878 р., яким закладались засади для сучасної структури Балкан і Східної Європи. Він став одним із найголовніших міжнародних договорів XIX ст., оскільки не лише торкався питань свободи віросповідання, а й вимагав встанов-

лення її захисту в національних законодавствах новоутворених територій. Це було яскравим свідченням того, що норми міжнародного права визнавалися як такі, що можуть створювати зобов'язання в державному праві, а право на свободу віросповідання вже широко визнавалося доктриною міжнародного права та бралось під його активну охорону.

Берлінський трактат повторив норми Сан-Стефанської угоди, які стосувалися захисту майнових прав мусульман, поширюючи їх застосування на території Болгарії (ст. 12), Чорногорії (ст. 30) та Сербії (ст. 39). Крім того, відносно цих регіонів (ст. ст. 5, 27, 35) і Румунії (ст. 64) трактатом проголошувалося, що різниця в релігійних віросповіданнях не могла стати приводом для виключення будь-кого або для невизнання за будь-ким правоздатності в усьому, що стосується користування громадянськими та політичними правами, обіймання публічних та службових посад і вільного вибору роботи у будь-якій місцевості на їх території. Мешканцям цих територій та іноземцям також забезпечувалася свобода й зовнішнє відправлення будь-якого богослужіння, а втручання у внутрішній лад релігійних громад та в їх зв'язки з духовним керівництвом заборонялося. Ці норми мали скласти основу державного права цих регіонів. Відносно Румунії ст. 64 була доповнена ч. 3, яка гарантувала підданню усіх держав на її території повну рівність незалежно від віросповідання. Без упрощення громадянських прав на свободу віросповідання в національному законодавстві Румунії, відповідно до ст. 43, її міжнародне визнання унеможливувалося [2, с. XVI].

Норми захисту права на свободу віросповідання загального застосування було викладено у ст. 62 Берлінського трактату, у якій Порта підтверджувала власні тверді наміри дотримуватися принципу релігійної свободи в найширшому сенсі [2, с. XVIII]. У ній повторювалися вищезгадані регіональні норми та проголошувалося їх застосування на всій території Оттоманської імперії. Крім цього, офіційно гарантувався допуск кожного незалежно від віросповідання до участі в судочинстві як свідка, усім забезпечувалася свобода відправлення богослужінь та свобода внутрішнього ієрархічного ладу релігійних громад. Духовенству і прочанам усіх націй, які перебували на теренах Туреччини, гарантувалися рівні права та пільги, а щодо цих осіб право офіційного захисту надавалося колективно дипломатичним і консульським агентам держав-учасниць у Порті. Важливо зазначити, що цей колективний захист поширювався і на турецьких підданих християнського віросповідання [21, с. 639–676].

4. Міжнародно-правовий захист права на свободу віросповідання в договорах з народами Азії, Далекого Сходу та Південної Америки. Якщо Туреччину було прийнято до спільноти європейських народів Паризьким трактатом 1856 р., то відносно інших, так званих не-

цивілізованих, народів Далекого Сходу, Африки та Південної Америки міжнародне право застосовувалося тільки в тих обсягах, які були чітко закріплені в договорах європейських держав з ними. Норми захисту права на свободу віросповідання стали невід'ємною складовою договірного міжнародного права, яке застосовувалося у відносинах з цими народами в ті часи, і містилися як у мирних, так і в торговельних трактатах за прикладом договірної практики, що існувала між європейськими країнами.

За прикладом європейських держав Російська Імперія також була учасницею багатьох комерційних трактатів з країнами Сходу та Азії, де вона впроваджувала постійну політику захисту релігійних інтересів своїх підданих. Так, ст. 14 Російсько-китайського торговельного договору 1851 р. дозволяла російським підданним відправляти богослужіння за обрядами власної віри у своїх факторіях на території Китаю та гарантувала, що китайський уряд не втручатиметься в ці справи. Таким чином, договір гарантував російським підданним право відправлення власної віри поза межами країни в юридично визначених місцях.

Договір щодо умов про торгівлю між Російською Імперією та Бухарою 1868 р. ст. 1 надавав право російським підданним будь-якого віросповідання вести торгівлю в усіх містах ханства [13, с. 106]. Відповідно до нього Бухара мала гарантувати рівні умови для комерційної діяльності на своїй території всім російським промисловцям без дискримінації з приводу релігійних переконань, таким чином, не тільки визнаючи за ними свободу совісті, але, хоча й в односторонньому порядку, юридично забороняючи дискримінацію щодо релігійних переконань. Пункт 2 ст. 4 Договору з Кореєю 1884 р. гарантував російським підданним у Кореї право вільного відправлення богослужіння [13, с. 373].

Прикладом широкого визнання в міжнародному праві свободи мати власні релігійні переконання є ст. 3 Торговельного трактату з Перу 1874 р., яка забезпечувала свободу совісті росіянам в Перу та перуанцям у Російській Імперії. На відміну від внутрішніх переконань, право відправлення релігійних обрядів мало регламентуватися законодавством країни перебування [13, с. 483]. Принцип дотримання внутрішнього законодавства при зовнішньому відправленні релігійних культів було закріплено і в ч. 4 ст. 1 Торговельного трактату з Японією 1907 р., яка надавала підданним учасниць договору на території контрагенту повну свободу совісті та право відправляти власні релігійні обряди у приватних або публічних приміщеннях за умови дотримання законодавства країни перебування. Їм також надавалося право поховання або кремації своїх співвітчизників відповідно до власних релігійних звичаїв у відведених для цього місцях [13, с. 640–641].

Таким чином, у період з початку XVIII ст. до початку XX ст. зміст права на свободу віросповідання поширювався та юридично закріплювався в міжнародному праві. Особливою рисою релігійних прав того періоду, на відміну від його сучасного розуміння, було те, що воно ще не визнавалося за кожною людиною взагалі незалежно від її громадянства або наявності певних міжнародних домовленостей з цього приводу. Договірна практика Російської Імперії XVIII – XIX ст. також свідчить про визнання нею міжнародно-правового звичаю гарантувати право мати власні релігійні переконання та уточнювати певні ознаки права на зовнішнє відправлення релігії своїми громадянами на чужині, а також іноземцями на її території. Такий висновок підтверджується великою кількістю двосторонніх і багатосторонніх договорів за участю Російської Імперії. Угоди Російської Імперії з християнськими європейськими державами, договори з гуманітарного права, численні договори з Туреччиною та з народами Далекого Сходу мають певну норму чи групу норм із захисту права на свободу віросповідання. Як свідчить аналіз відповідних норм цих договорів, залежно від політичних стосунків Російської Імперії з іноземними державами міжнародне право відносило до змісту права на свободу віросповідання й брало під свій захист право мати власні релігійні переконання незалежно від території перебування, право відправляти богослужіння приватно чи публічно у власних домівках, каплицях або у спеціально відведених для цього місцях за обрядами власної віри, право вимагати від урядів утворення або відведення місць для богослужінь, гарантії безперешкодного відправлення релігійних культів, заборону переслідувань та дискримінації з приводу релігійних переконань і визнання рівної правоздатності незалежно від них, право переселення на територію з визнаною власною релігією, право на утримання, ремонт та будівництва церков і заснування релігійних закладів, захист майнових прав віруючих чи релігійних громад, гарантії невтручання до внутрішнього ладу громад та в їх відносини з релігійними головами, право вести місіонерську діяльність та прозелітизм, право на поховання за звичаями власної релігії та мати відповідні місця поховання, право вимагати від урядів новоутворених територій введення принципу релігійної толерантності до внутрішнього законодавства. Отже, результати проведеного аналізу 26 двосторонніх договорів свідчать про існування міжнародно-правового звичаю гарантувати право на свободу віросповідання, який визнавався й дотримувався на міжнародній арені Російською Імперією.

Список літератури: 1. *Little, David.* Does The Human Right To Freedom Of Conscience, Religion, And Belief Have Special Status? // *Brigham Young University Law Review.* – Vol. 2001, № 2 (Spring 2001). 2. *Лист Франц.* Международное право в систематическом изложении. Юрьев (Дерпт), 1909. 3. *Evans, Malcolm D.* Religious Liberty and International Law in Europe. Cambridge, 1997. 4. *Janis, Mark.* Religion and Literature of International Law // *Religion and International Law.* Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004. 5. *Martens,*

G.F. Precis du Droit des gens de l'Europe. – Paris : Guillaum et cie, Libraires, 1858. V.1. 6. *Witte, John, van der Vyver, Johan.* Religious Human Rights in Global Perspectives: Religious Perspectives. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. 7. *Wheaton, Henry.* Elements du Droit international. – Leipzig: F.A. Brockhaus, 1874. Т.1. 8. *Даневский В.П.* Пособие к изучению истории и системы международного права. Х., 1892. 9. *Камаровский Л.А., Ульяницкий А.* Международное право по лекциям Л.А. Камаровского. М., 1908. 10. *Мартенс Ф.* Современное международное право цивилизованных народов. СПб., 1905. Т. 2. 11. *Мартенс Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россією съ иностранными державами. СПб., 1875. Т. II: Трактаты съ Австрією, 1772 – 1808. 12. *Мартенс Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россією съ иностранными державами. СПб., 1902. Т. XIII: Трактаты съ Францією, 171 – 1807. 13. Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных между Россіей и иностранными государствами / Под ред. Н.В. Верховского. Петроград, 1915. 14. Под стягом Россіи: Сборник архивных документов. М., 1992. 15. *Шиловский П.* Акты, относящиеся к политическому положению Финляндии. СПб., 1903. 16. *Conde, H. Victor.* Protection of Religious Freedoms Under International Humanitarian Law and International Human Rights Law in Times of Armed Conflict // U.C. Davis Journal of International Law & Policy. Winter 1999. Vol. 5. № 1. 17. *Шмуцлиц А.* Исследование о началах политического равновесия, легитимизма и национальности. СПб., 1889. Ч. 1. 18. *Manning, Ralph.* The Art of the Possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814 – 1914. N.Y.: The McGraw-Hill Companies, Inc., 1996. 19. Трактат между Россіей и Портою Оттоманскою, заключенный в Адрианополе 02.09.1829 г. // <http://www.genocide.ru/lib/treaties/03.htm> 20. Сборник договоров Россіи с другими государствами. 1856 – 1917. М., 1952. 21. *Мартенс Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россією съ иностранными державами. СПб., 1888. Т. VIII: Трактаты съ Германиєю, 1825–1888.

Надійшла до редакції 03.11.07